

*EX CICERONE ET ALIIS QUIBUSDAM – NEPOZNATI FRAZARIJ
MIHOVILA VRANČIĆA*

Danko Zelić i Ana Plosnić Škarić

UDK: 821.163.42.0Vrančić, M.
Izvorni znanstveni rad

Danko Zelić
Institut za povijest umjetnosti
Zagreb
danko@ipu.hr

Ana Plosnić Škarić
Institut za povijest umjetnosti
Zagreb
aplosnic@ipu.hr

U radu se predstavlja spis naslovljen *Ex Cicerone et aliis quibusdam*, nedavno otkriven u obiteljskom fondu Draganić-Vrančić u Državnom arhivu u Zadru. Riječ je o kompendiju s 457 latinskih fraza što ga je sastavio i u zaseban sveščić čistopisom prepisao Mihovil Vrančić. Nakon prikaza kodikoloških obilježja sveščića slijede rezultati istraživanja provenijencije i autorstva fraza. Osim Cicerona i inih autora pisama u njegovu epistolariju (odakle potječe točno polovica fraza) u kompendiju su zastupljeni i drugi rimski pisci, mahom povjesničari, a manjim dijelom i novovjekovni epistolografi i historiografi. Većina se Vrančićevih zapisa razlikuje od predložaka u izvorima, pa se na primjerima ilustrira na koje je načine sastavljač svoje ekscerpte leksički, stilistički i semantički modificirao i adaptirao. U zaključnom se dijelu rada razmatraju pitanja vremena postanka i svrhe Vrančićeva rukopisa. U Prilogu je prijepis rukopisa.

Ključne riječi: Mihovil Vrančić, rukopis, kompendij, fraze, Ciceron, epistolografija, humanizam, Državni arhiv u Zadru

1. Uvod

Godine 2007, u tekstu posvećenom navodnim kontaktima između Antuna Vrančića i Erazma, ohrabren vijestima o dotad nezamijećenim dokumentima Vrančićevih,¹ Bratislav Lučin napisao je da »nova otkrića, možda čak i iznenađenja, nisu posve isključena«.² I to se pokazalo točnim: u Državnom arhivu u Zadru nedavno je pronađeno nepoznato rukopisno djelo Mihovila Vrančića – spis *Ex Cicerone et aliis quibusdam*.³

Posrijedi je kompendij koji sadrži 457 latinskih fraza ispisanih na nešto više od 16 stranica papira, u svešćiću od dvadeset stranica, formata 220 × 305 mm.⁴ Spis nije datiran ni potpisan.

Svešćić pripada ostacima ostataka raznesenog obiteljskog arhiva Vrančićevih što su ih 1948. godine u šesnaestostoljetnom obiteljskom ljetnikovcu u Prvić Šepurinama zatekli i na licu mjesta od nasljednika plemićkog roda Draganić-Vrančić (iz tzv. šibensko-prvičke grane) otkupili Stjepan Antoljak i Šime Jurić. Zajedno s knjižnom građom manji dio tamošnje nevelike skupine arhivalija dospio je potom u Zbirku rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu,⁵ a glavnina je pohranjena u Državnom arhivu u Zadru.⁶

¹ Darko Novaković, »Neobjavljena ostavština Antuna, Mihovila i Fausta Vrančića: R-5717 u rukopisnoj zbirci NSK u Zagrebu«, *Zbornik o Antunu Vrančiću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Antunu Vrančiću, Šibenik, 11. – 12. lipnja 2004.*, Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«, Šibenik, 2005, 155–181.

² Bratislav Lučin, »Antun Vrančić i Erazmo Rotterdamski: aporije jednoga dodira«, *Mogućnosti*, 54 (2007), 4–6, 172 (19).

³ Državni arhiv u Zadru, fond »Obitelj Draganić-Vrančić«, signatura HR-DAZD-352-1.2.3. Naslov spisa, pri vrhu prvog lista, najprije je glasilo *Ex Cicerone*; sâm sastavljač je naknadno ispred prve riječi dodao grafički znak početka te iza druge dopisao *et aliis quibusdam*.

⁴ Svešćić je sastavljen od deset presavinutih i koncem prošivenih listova. Folijacija (olovkom, u desnom donjem uglu listova) je recentna.

⁵ V. Ivan Kosić, »Ostavština obitelji Vrančić u Zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice«, *Zbornik o Antunu Vrančiću. Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Antunu Vrančiću, Šibenik, 11. – 12. lipnja 2004.*, Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«, Šibenik, 2005, 215–232, 219; v. i D. Novaković, n. dj. (1), 156–157.

⁶ O tome podrobnije v. Dubravka Kolić – Danko Zelić, »Spisi Fausta Vrančića u Državnom arhivu u Zadru (fond »Obitelj Draganić-Vrančić«)«, *Faust Vrančić i njegovo doba. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa održanoga u povodu 400. obljetnice objavljivanja Novih strojeva Fausta Vrančića, Vodice – Šibenik 22. – 23. rujna 2015.*, ur. M. Borić, Z. Blažević, B. Marotti, Memorijalni centar »Faust Vrančić«, Prvić Luka, 2018, 241–261, 245–248.

Na to da je frazeološku građu u rukopisu *Ex Cicerone et aliis quibusdam* pripisao Mihovil Vrančić (1507? – prije 1571)⁷ upućuje »omotni naslov« – *Phrases Ciceroniana a Mich. Verantio collectae* (**Slika 1**) – što ga je, presavivši sveščić napola, na stražnjem listu dopisao njegov sin Faust (1551–1617).⁸ Sveščić je ispisao jedan od njih dvojice. Mogao je to biti Faust, koji je čuvao očevu rukopisnu ostavštinu.⁹ Pa ipak, opća dispozicija teksta, duktus, ortografija i pravopis navode na zaključak da se radi o Mihovilovu autografu. Takav zaključak osnažuju i jasno primjetne podudarnosti – kako u općoj dispoziciji teksta, tako i u duktusu, ortografiji i pravopisu naslovnice (f. 1r, **Slika 2**) te još jedne nasumce odabrane stranice sveščića (f. 7v, **Slika 4**) – s usporedivim značajkama jednog autografa Mihovila Vrančića iz 1540. godine (**Slika 3**).¹⁰

⁷ Navodeći godine rođenja i smrti Mihovila Vrančića, ovdje se priklanjamo konvencionalno prihvaćenim datumima, v. primjerice D. Novaković, »Vrančić, Mihovil«, *Leksikon hrvatskih pisaca*, ur. D. Fališevac, K. Nemeč, D. Novaković, Školska knjiga, Zagreb, 2000, 780–781. Proučavanja Vrančićevih tekstova iznjedrila su, naime, prijedloge da se godina njegova rođenja pomakne na 1513. ili 1514, a dokumenti kojima raspolažemo nisu suglasni ni u pogledu godine smrti (1570. ili 1571). O tome v. György Palotás, »Politics and Literature in the Elegies of Michael Verancius in 1528«, *CM XXIII* (2014), 55–83 (64), a detaljnije i u disertaciji istog autora, Gy. Palotás, *A testvér és a fiú árnyékában – Verancsics Mihály (1514–1571?) élete és irodalmi tevékenysége*, [»U sjeni brata i oca – život i književno djelovanje Mihovila Vrančića (1514–1571?)«], doktorska disertacija, Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2018. (internet, 16. veljače 2022), 75–77.

⁸ Zapisujući »regeste« na poleđinama vlastitih, ali i očevih i stričevih dokumenata, Faust Vrančić jamačno si je nastojao olakšati snalaženje među spisima. Listovi, arci ili sveščići najčešće su prethodno presavijani da bi se format spisa prilagodio veličini kutija u kojima su čuvani.

⁹ Naslovi Faustovom rukom dodani su, primjerice, i Mihovilovim autografima *Dalmatiae encomii principium* i *Moderni temporis oratio ad Deum*, a u tekstu pjesme *Michael Verancius, in parentis sui imaginem identificirani* su i Faustovi ispravci, v. Gy. Palotás, n. dj. (7, 2018), 242, 321, 322. Napokon, D. Novaković, n. dj. (7), 780, upozorio je i na to da je Mihovilov spjev *Error devius virginis Ruthenae* Faustovim nastojanjem otisnut u pjesničkoj zbirci njegova prijatelja Jeronima Arconatija – *Hieronymi Arconati Leorini Silesii (...) Poematum recentiorum volumen in quo continentur epigrammata elegiae et carmina historica*, Viennae: Typis Nicolai Pierii, 1591.

¹⁰ Unatoč razlici u žanru, od slikovnog materijala koji nam je bio dostupan zbog vizualne je sličnosti odabran faksimil stranice Vrančićeve stihovane poslanice naslovljene na njegova ujaka, transilvanskog biskupa Ivana Statilića iz 1540., objavljen u radu Gy. Palotás, n. dj. (7, 2014), 65.

2. Vrstovno određenje

Među sačuvanim latinskim tekstovima hrvatskoga ranog novovjekovlja Vrančićevu je kompendiju najbliži *Repertorij* Marka Marulića.¹¹ Premda je *Repertorij* nemjerljivo opsežniji, s dvostruko više tiskanih stranica no što Vrančićev ima zapisa, osmišljen i popunjavan znatno ambicioznije te samim tim složenijeg ustrojstva – zasnovan na abecedno uređenom pojmovniku te opremljen popisom autora i djela iz kojih potječu ekscerpti – ipak bi i Vrančićevoj zbirci fraza posve dobro pristajao tradicionalan opisni naziv Splićaninova spisa: *Multa et varia ex diversis auctoribus collecta quae maxime imitatione digna videbantur*. Posrijedi je također zbirka nasljedovanja vrijednih kraćih literarnih fragmenata ekscerpiranih iz lektire.

Unatoč formalnoj heterogenosti zapisa – riječi, sintagmi, frazema, fraza, idiomatskih izraza, uzrečica, izreka, poslovice, sentencija – s obzirom na njihovu sadržajnu srodnost i posve očitu svrhu sveščića, naime da posluži kao frazeološki priručnik, Vrančićev smo spis odlučili nazvati frazarijem.

3. Grafička i grafijska obilježja spisa

Na ispisanim je stranicama sveščića zabilježeno po tridesetak izvadaka, a na posljednjoj njih četiri. Ne ulazeći u tipologijsku razredbu, u ovom ih radu sve nazivamo *frazama*. Bilo da je riječ o (iznimno) jednorječnim zapisima, dvočlanim, tročlanim ili višerječnim sklopovima,¹² ili pak rečeničnim izričajima – krnjim ili eliptičnim, jednostavnim ili složenijim – fraze su u rukopisu grafički ujednačene. Zapisi započinju u vlastitom retku, velikim početnim slovom i završavaju, najčešće u istom retku, interpunkcijskim znakom. Nižu se u jednom stupcu, kontinuirano i bez cezura, a s obzirom na organizaciju građe na prvi je pogled očito da frazarij nije strukturiran po nekom »objektivnom« načelu; fraze nisu, primjerice, razvrstane po tematici ili poredane abecednim redom.

Opći izgled rukopisa upućuje na zaključak da je posrijedi čistopis, načinjen u stanovitom kraćem vremenu »kumulativnim« prepisivanjem, vjerojatno i redigiranjem prethodno prikupljenih lektirnih bilježaka. Čini se, naime, da je sastavljač frazarija pritom nastojao zapise pravopisno ujednačiti. Dvoglas *ae* bilježio je grafemom *ę* (*ęquitatem*, *hęc*, *fortune*), a istim znakom katkad zapisuje i dugo *e* (*ęelix*, *cęna*, *ęmina*). Nedosljednosti u pisanju diftonga, katkad znakom

¹¹ D. Novaković, »Zašto nam je važan Marulićev Repertorij?«, CM VII (1998), 9–24; Rep I–III. Usp. i mrežnu publikaciju: *Repertorium, versio electronica*, ed. Branimir Glavičić (internet, 17. veljače 2022).

¹² Prosječna je duljina zapisa oko pet (4,8) riječi; najkraći imaju po jednu (*Discupio*, *Pruespera*, *Depudere*), a najdulji zapis šesnaest riječi.

e (*tedium, preferret, preter*), a katkad znakom *ę* (*preęferret, preęteritus*), jednako kao i mjestimične pojave palataliziranog *-ti-* (*ociosum, vicijs, forciora*), opća su obilježja humanističkog latiniteta, primjetna i u drugim tekstovima Mihovila Vrančića.¹³ Glasovi *u* i *v* sustavno su pisani (majuskulnim ili minuskulnim) znakom *v* na početku i *u* unutar riječi, a za udvojeno *i* rabi se redovito dvoznak *ij* (*ijs, adijciunt, ingenij*); tek jednom na tom će se mjestu naći i sklop *hi* (*prohicitur*). Aspirata (*h*) ponegdje izostaje (*Cocleę umj. Cochleę*), a znak *h* gdjekad nalazimo kao hiperkorektizam, npr. u imenicama *lachrima, luchrum* i *charitas*, a jednom i u prilogu *illhuc*. Grafemi *y* i *ÿ* u frazariju se javljaju samo u grecizmima *Syrenes* i *Sÿleni*.

Neke su riječi u spisu izbjegle ortografskom ujednačavanju, o čemu zorno svjedoče dublete *nichil* (pet puta) i *nihil* (četiri puta) te *mihi* (14 puta) i *michi* (dva puta). K tomu, uz redovito *quamquam, numquam* i *tamquam*, iznimno se javlja i *tanquam*, a analogna pojava asimilacije suglasnika *m* primjetna je i u riječima *complexus* i *conprecatus* (umj. *complexus, comprecatus*).

S obzirom na navedeno, imajući na umu da je svaka od fraza u kompendiju vjerojatno prepisivana (najmanje) dvaput – najprije iz lektire u bilješke, a potom iz bilježaka u čistopis – moguće je pretpostaviti da je ispisujući ekserpte tijekom čitanja Mihovil slijedio ortografska rješenja u predlošcima. Ako je tome tako, pravopisne nedosljednosti u frazariju najvjerojatnije treba tumačiti kao zaostatke koji su u konačnoj redakciji teksta zapisā izmakli pozornosti, odnosno lektorskim zahvatima sastavljača.

Osim početnih riječi fraza velikim početnim slovom sustavno su pisana samo vlastita imena i iz njih izvedeni pridjevi te neke opće imenice (*Dij, Syrenes*). Iznimke su rijetke: naziv sjevernog vjetra (*Aquilo*) počinje velikim, a (u istoj frazi) naziv vjetra sa zapada malim slovom (*fauonius*). Kolebanje je primjetno samo još u pisanju riječi *imperium*.

Interpunkcijski sustav pokazuje uobičajena svojstva latinizma svog doba, ponajprije u (za današnjeg čitatelja, naviklog na logičku interpunkciju) nešto izdašnjem korištenju zareza. Osim točaka (ili upitnika, na svega četiri mjesta) na kraju fraza, od interpunkcijskih se znakova u rukopisu triput javlja dvotočka i jednom točka sa zarezom, u funkciji odvajanja dijelova složenijih rečeničnih izričaja.

Evidentnih je pogrešaka u pisanju, s obzirom na opseg spisa, malo. Neke su od njih nedvojbeno lapsusi, primjerice udvajanje (*Auaritię umj. Auaritię*) ili ispuštanje po jednog slovnog znaka (*tranquilitas, cresit umj. tranquilitas, crescit*). Pogreške u pisanju *geminata* vrlo su rijetke (*ocultum, comoueri, summe, umj. occultum, commoueri, sume*). Dvoglas *ae* katkad se ne bilježi na kraju (*que, fraterne, maleuolentie, lachrime umj. queę, fraterneę, maleuolentieę, lachrimę*) ili na

¹³ Vrančićev je literarni opus – osamnaest stihovanih i četiri prozna teksta – kritički priredio i u prilogu svoje disertacije objavio Gy. Palotás, n. dj. (7, 2018), 239–274, 276–322.

početku riječi (*egrotum*, *Etas* umj. *ęgrotum*, *Ętas*). Napokon, treba primijetiti da u rukopisu nema tragova naknadnih intervencija, to jest dodavanja novih zapisa, ispravljanja ili prepravljjanja napisanoga.

4. Potraga za predlošcima Vrančićevih fraza

Izuzmemo li naslov, iz kojega je razvidno da su fraze »iz Cicerona i nekih drugih«, u spisu nema nikakvih indicija o provenijenciji. Već je u početnoj fazi istraživanja postalo jasno da su u frazariju zastupljeni ne samo antički nego i ranonovovjekovni pisci, ali i da su mnogi zapisi, u manjoj ili većoj mjeri, izmijenjeni u odnosu na predloške.

Nastojeći utvrditi iz kojih ih je tekstova sastavljač ekscerpirao, služili smo se isključivo internetskim resursima u režimu otvorenog pristupa. Kada je riječ o identifikaciji zapisa podrijetlom iz djela antičkih autora, najboljim se pomagalom pokazala *Perseus Digital Library*, ako ne opsegom najveća, iz korisničkog očišta svakako najkvalitetnije strukturirana i pripremljena *online* zbirka kritički priređenih antičkih tekstova u digitalnom obliku.¹⁴ U istraživanju se nadalje korisnom pokazala mogućnost pristupanja tim zapisima putem sučelja PhiloLogic (*Perseus under PhiloLogic, 2018 edition*),¹⁵ računalnog programskog paketa razvijenog upravo za pretraživanje i analizu velikih korpusa digitalnih tekstova.¹⁶ Povrh traženja pojedinih riječi i višerječnih izraza, navedeni alat, uz pomoć ugrađenih logičkih operatora, nudi mogućnost pronalaženja semantičkih sklopova i kada su članovi koji ih tvore međusobno udaljeni (unutar rečenica ili odlomaka), ali i kada se riječi promjenljivih vrsta javljaju u alteriranim oblicima.

Utvrđivanje provenijencije zapisa pokazalo se znatno složenijim kada su posrijedi fraze ekscerpirane iz ranonovovjekovnih tekstova. Unatoč velikom, iz dana u dan rastućem broju mrežno dostupnih faksimila tiskanih edicija 15. i 16. stoljeća, kvalitetno priređenih strojno čitljivih i pretraživih tekstova još je uvijek malo.¹⁷ Djela ranonovovjekovnih autora mahom su, naime, dostupna preko

¹⁴ Taj korpus tekstova priređen je na Tufts University, Medford i Somerville, Massachusetts (internet, 16. veljače 2022).

¹⁵ University of Chicago, Department of Classics, Chicago, Illinois (internet, 16. veljače 2022).

¹⁶ Programski paket PhiloLogic razvijen je u sklopu ARTFL projekta na Department of Romance Languages and Literatures, University of Chicago, u suradnji sa The University of Chicago Library.

¹⁷ Iznimka je u tom pogledu elektronska zbirka poslijeklasičnih tekstova *Croatiae auctores Latini* (CroALa), Odsjeka za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (internet, 16. veljače 2023). Svi su tekstovi u tom korpusu dostupni preko sučelja *PhiloLogic*, a budući da su priređeni u skladu sa standardima *Text Encoding Initiative* (TEI) konzorcija, dostupni su i putem mrežnih sjedišta – agregatora, kao što je *Corpus*

nespecijaliziranih mrežnih servisa usmjerenih na knjige kao fizičke predmete, u prvom redu na njihov vizualni, ali vrlo rijetko na tekstualni sadržaj. Premda dobar dio takvih digitaliziranih edicija »ispod« slika stranica sadrži i tekstove generirane uz pomoć programa za strojno optičko prepoznavanje znakova (*optical character recognition* ili OCR), najčešće je riječ o mehaničkim, automatiziranim postupcima. Njihovi rezultati pokazuju da se na današnjem stupnju razvoja tehnologije algoritmi OCR računalnih aplikacija još uvijek nisu u stanju zadovoljavajuće nositi sa zahtjevnim zadaćama kao što je to »čitanje« knjiga iz 15. i 16. stoljeća.¹⁸ U tom segmentu rezultate našeg istraživanja treba, dakle, sagledavati u korelaciji s aktualnim »stanjem ponude« na internetu.

5. Podrijetlo fraza

Tijekom istraživanja pošlo nam je za rukom ustanoviti podrijetlo za 445 (ili oko 97 %) od 457 zapisa u frazariju.¹⁹

Glavnina je predložaka pronađena u kanonskim djelima antičke rimske proze.²⁰ Poredano po brojnosti, u Ciceronovim ih je *Epistulae ad familiares* identificirano 219, u Tacitovim djelima 84 (79 u *Annales*; 5 u *Historiae*),²¹ u *Historia*

Corporum: repositorium operum Latinorum apud universitatem Turicensem Sveučilišta u Zürichu (internet, 16. veljače 2023).

¹⁸ Na pouzdanost rezultata strojnog čitanja negativno utječe cijeli niz čimbenika – od fizičkog stanja, tj. očuvanosti knjiga, preko nesavršene tiskarske tehnologije, nerijetko i osobne tipografije tog doba, sve do neadekvatnosti, točnije nedostatnosti, u OCR-programe ugrađenih vokabulara i sintaktičkih paradigmi (klasičnog) latiniteta. Uza sve to, za razliku od tekstova grčkih i rimskih pisaca, ranonovovjekovne su edicije na internetu uglavnom dostupne preko ne-specijaliziranih mrežnih servisa, od onih globalnih, poput Google Books ili Internet Archive, i nacionalnih, poput Gallica, do mrežnih sjedišta knjižničnih i akademskih ustanova. Metapodatci se stoga najčešće svode na bibliografski opis svezaka, a sustavno ustrojeni korpusi kritički priređenih digitalnih tekstova ranonovovjekovlja još su uvijek malobrojni.

¹⁹ Identifikacije su sustavno bilježene u aparatu koji prati izdanje. S obzirom na ukupan broj zapisa valja istaknuti da je, striktno gledajući, broj fraza zapravo za jedan manji (456), budući da se fraza *Secunda voluntate hominum* u frazariju javlja dvaput.

²⁰ Kada govorimo o *djelima*, mislimo dakako na tekstove koji se takvima, tj. zasebnim, zaokruženim cjelinama, s vlastitim naslovima, nazivaju iz očišta suvremene filologije, ne na sveske – bilo da je riječ o knjižnim edicijama, bilo, što je manje vjerojatno, o rukopisima – kojima se Vrančić u svoje doba mogao služiti.

²¹ Sukladno napomeni u prethodnoj bilješci, premda je u našem popisu Tacit zastupljen s dvama »naslovima« (*Annales* i *Historiae*), sve do 1574., to jest do edicije Justusa Lipsiusa, *C. Cornelii Taciti Historiarum et Annalium libri qui exstant, Justii Lipsii studio emendati* (...), Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini, 1574, držalo se da je posrijedi jedno jedinstveno djelo.

Romana Veleja Paterkula 37, u Cezarovim djelima 25 (17 u *De bello Gallico*; 8 u *De bello civili*).²² Iz *Naturalis historia* Plinija Starijeg devet je predložaka, a deset ih je iz *Pisama* Plinija Mlađeg (*C. Plinii Caecilii Secundi epistulae*). Tri su predložka, naposljetku, iz *Declamationes maiores*, djela za koje se u razdoblju renesanse vjerovalo da mu je autor Kvintilijan, a dva iz Klaudijanovih *Carmina*.

U svemu, fraze podrijetlom iz epistografskih djela rimske antike čine nešto više od polovice ukupnog broja Vrančićevih zapisa (229), a iz historiografskih tekstova tog doba potječe ih otprilike trećina (146). Izvan okvira tih dvaju žanrova ostaju samo Plinijevo *Prirodoslovlje*, Pseudo-Kvintilijanov retorički priručnik te Klaudijanova pjesnička zbirka, jedino među ekscerpiranim vrelima koje je napisano u stihovima. Primijetiti je k tomu da su gotovo svi navedeni tekstovi napisani između sedmog desetljeća pr. Kr. (otkada datiraju najstarija pisma u Ciceronovim *Epistulae ad familiares*) i prvih desetljeća 2. stoljeća po. Kr. (kada nastaju Tacitova djela te *Pisma* Plinija Mlađeg). Klaudijanove *Carmina*, koje od potonjih dijele gotovo dva stoljeća, i u tom su pogledu iznimka.

Ukupno pedeset šest fraza, to jest nešto više od desetine zapisa u frazariju, ekscerpirano je iz tekstova ranonovovjekovnih autora. Trideset četiri ih potječe iz edicija dvojice utjecajnih petnaestostoljetnih talijanskih humanista – četrnaest iz pisama Giovannija Antonija Campana ili Campanija (1429–1477),²³ a dvadeset iz korespondencije i drugih tekstova Angela Poliziana (1454–1494).²⁴ Pet je fraza, nadalje, preuzeto iz enciklopedijskog kompendija Raffaelea Maffeija (Rafaela iz Volterre) *Commentariorum rerum urbanarum libri XXXVIII*, prvi put otisnutog u Rimu 1506, a u svoje doba iznimno popularnog.²⁵ Iz publikacija generacijski mu još bliskijih suvremenika Mihovil Vrančić u svoj je spis uvrstio trinaest fraza iz

²² Razdvajanje fizičkih i sadržajnih cjelina (svezaka i »naslova«) donekle je problematično i kod Cezarovih djela; u Vrančićevo su doba, koliko nam je poznato, *Komentari o Galskom ratu* i *Komentari o Građanskom ratu* uvijek bivali tiskani zajedno.

²³ Prvo izdanje: *Ioannis Antonii Campani Opera omnia a Michaele Ferno Mediolanensi edita*, Romae: Per Eucarium Silber, 1495. Budući da u tom prvotisku listovi nisu numerirani, ovdje se pozivamo na sedam godina mlade venecijansko izdanje – *Omnia Campani Opera quae continentur hoc in libro sunt* (...), Venetiis: Per Bernardinum Vercellensem iussu domini Andreae Torresano de Assula, 1502.

²⁴ Prvo izdanje: *Omnia opera Angeli Politiani et alia quaedam lectu digna* (...), Venetiis: In aedibus Aldi Romani, 1498. U ovom se radu, budući da je posrijedi najstarije dostupno nam tiskano izdanje s obročjenjem stranica, pozivamo na pedesetak godina mlađu baselsku ediciju – *Angeli Politiani opera, quae quidem extitere hactenus, omnia, longe emendatus quam usquam antehac expressa* (...), Basileae: Apud Nicolaum Episcopium Iuniorum, 1553.

²⁵ *Raphaelis Volaterrani Commentariorum rerum urbanorum libri XXXVIII*, Romae: Per Ioannem Besicken Alemanum, 1506. U ovom se radu pozivamo na izdanje *Raphaelis Volaterrani Commentariorum urbanorum octo et triginta Libri* (...), Basileae: Apud Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium, 1544.

Erazmovih *Adagia* te tri iz historiografskog djela *De statu religionis et reipublicae Carolo Quinto caesare commentarii* Luksemburžanina Johanna Sleidana.²⁶

6. Kompozicija spisa

Premda se, kao što je već rečeno, nižu kontinuirano i bez cezura, zapisi u frazariju organizirani su u prilično homogene skupine, jasno odjeljive po podrijetlu, to jest prema djelima iz kojih potječu, a ulančanost fraza unutar tih skupina uglavnom odgovara redosljedu kojim se njihovi predlošci pojavljuju u ekscerpiranim tekstovima. Drugim riječima, lektirne bilješke što će ih naposljetku prepisati u čistopis Vrančić je po svemu sudeći zapisivao u serijama.

Cijelih prvih sedam stranica sveščića (ff. 1r–4r) ispunjeno je frazama iz Ciceronovih *Epistulae ad familiares* [1–214],²⁷ a u većim su, manje ili više kompaktnim, skupinama od desetak i više fraza još (redosljedom pojavljivanja u rukopisu) okupljene fraze iz djela Plinija Starijeg [215–223], Cezara [229–253], Veleja Paterkula [257–288; 290–296], Tacita [298–379], iz Campanova epistolarija [380–382; 384–397], Erazmovih *Adagia* [400–412], *Pisama* Plinija Mlađeg [419–429] te iz Polizianovih *Opera omnia* [430–438; 440; 444–457].

Fraze zasnovane na predlošcima u novovjekovnim tekstovima javljaju se u drugoj polovici spisa. Ekscerpti iz Sleidana su na petome listu (f. 5r) između onih iz Cezara i Veleja Paterkula, a fraze iz Campanova epistolarija na sedmome listu (f. 7r) između ekscerpata iz Tacita i Pseudo-Kvintilijana. Napokon, unutar posljednje skupine, koju tvore izvadci iz sabranih djela Angela Poliziana (ff. 8r–9r), osim nekoliko fraza neutvrđenog podrijetla, interpolirana su još četiri ekscerpta iz Ciceronova epistolarija. Drugim riječima, sastavljač je zacijelo odustao od nauma da skupine zapisa sustavno poreda, primjerice po kronologiji nastanka tekstova iz kojih ih je ekscerpirao ili po kakvu drugom redosljedu (ako je nekoj sustavnosti uopće i težio).

7. Autori predložaka Vrančićevih fraza

Autora predložaka za zapise u Vrančićevu kompendiju znatno je više – ukupno četrdeset četiri – nego naslovā iz kojih ih je sastavljač ekscerpirao. Prije

²⁶ *Iohannis Sleidani De statu religionis et reipublicae Carolo Quinto caesare commentarii* (...), Argentorati: Excudebat Vendelinus Rihelius, 1555.

²⁷ Brojevi u uglatim zagradama u ovom tekstu upućuju na (redne) brojeve zapisa koji su, radi lakšeg snalaženja, u zasebnom stupcu pridodani izdanju frazarija otisnutom u prilogu ovoga rada.

svoga, od ukupno 219 zapisa podrijetlom iz *Epistulae ad familiares*,²⁸ 159 ih je iz pisama koja je napisao sâm Ciceron, 56 (približno četvrtina) iz pisama koja je primio od ukupno četrnaestorice svojih korespondenata,²⁹ a dva su iz pisama razmijenjenih između »trećih osoba«, u oba slučaja po dvojice pošiljatelja.³⁰ K tomu, među frazama iz Cezarova *De bello Gallico* nalazimo i tri ekscerpta iz VIII. knjige, što ju je poslije Cezarove smrti dopisao Aulo Hircije.

Kada je riječ o novovjekovnim djelima, i za epistolarij u sabranim djelima Angela Poliziana vrijedi isto što i za Ciceronov; osim pisama koja je napisao i primio taj petnaestostoljetni humanist, u zbirku su uvrštena i odabrana pisma koja su mu uputili ili međusobno razmjenjivali njegovi korespondenti. Među petnaest epistografskih ekscerpata iz Polizianovih *Opera omnia* nalazimo i šest iz pisama Ermolaa Barbara, tri Jacopa Antiquarija te jednu Paola Cortesija. Od preostalih pet zapisa iz iste edicije tri fraze potječu iz Polizianova latinskog prijevoda *Povijesti Rimskog Carstva poslije smrti cara Marka Aurelija* [do godine 238.], autora Herodijana iz Antiohije,³¹ a po jedna iz Polizianove posvete papi Inocentu VIII. koja tom prijevodu prethodi³² te iz govora što ga je Poliziano sastavio za firentinske poslanike Alfonsu (Aragonskom), kralju Sicilije.³³

Konačno, trinaest je zapisa u frazariju zasnovano na predloščima koji su već u ekscerpiranim djelima označeni kao citati. To vrijedi za svih pet fraza preuzetih iz *Komentarā* Rafaela iz Volterre³⁴ – iz Menandra (u latinskom prijevodu), iz Seneke, jednu parafrazu prema Pliniju Starijem te dva citata iz djela dvojice latinskih otaca i crkvenih naučitelja; prvi je od potonjih citat iz sv. Ambrozija, a drugi (kako se čini, apokrifan) iz sv. Augustina.³⁵ Na antičke se pisce za većinu (osam od trinaest)

²⁸ Prema Peter White, *Cicero in Letters: Epistolary Relations of the Late Republic*, Oxford University Press, Oxford, 2010, 172–174, približno desetina pisama u Ciceronovim *Epistulae ad familiares* iz pera je drugih autora.

²⁹ Marka Celija Rufa (24), Lucija Munacija Planka (14), Decima Junija Bruta (3), Servija Sulpicija Rufa (2), Gaja Azinija Poliona (2), Gaja Matija (1), Gaja Trebonija (1), Ciceronova brata Kvinta (1), Marka Klaudija Marcela (1), Publija Vatinija (1), Lucija Lukceja (1), Aula Cecine (1), Aula Pompeja Bitinika (1) i Gaja Kasija Longina (1).

³⁰ Iz pisma Lucija Munacija Planka i Decima Junija Bruta Senatu te iz pisma Bruta i Kasija Marku Antoniju.

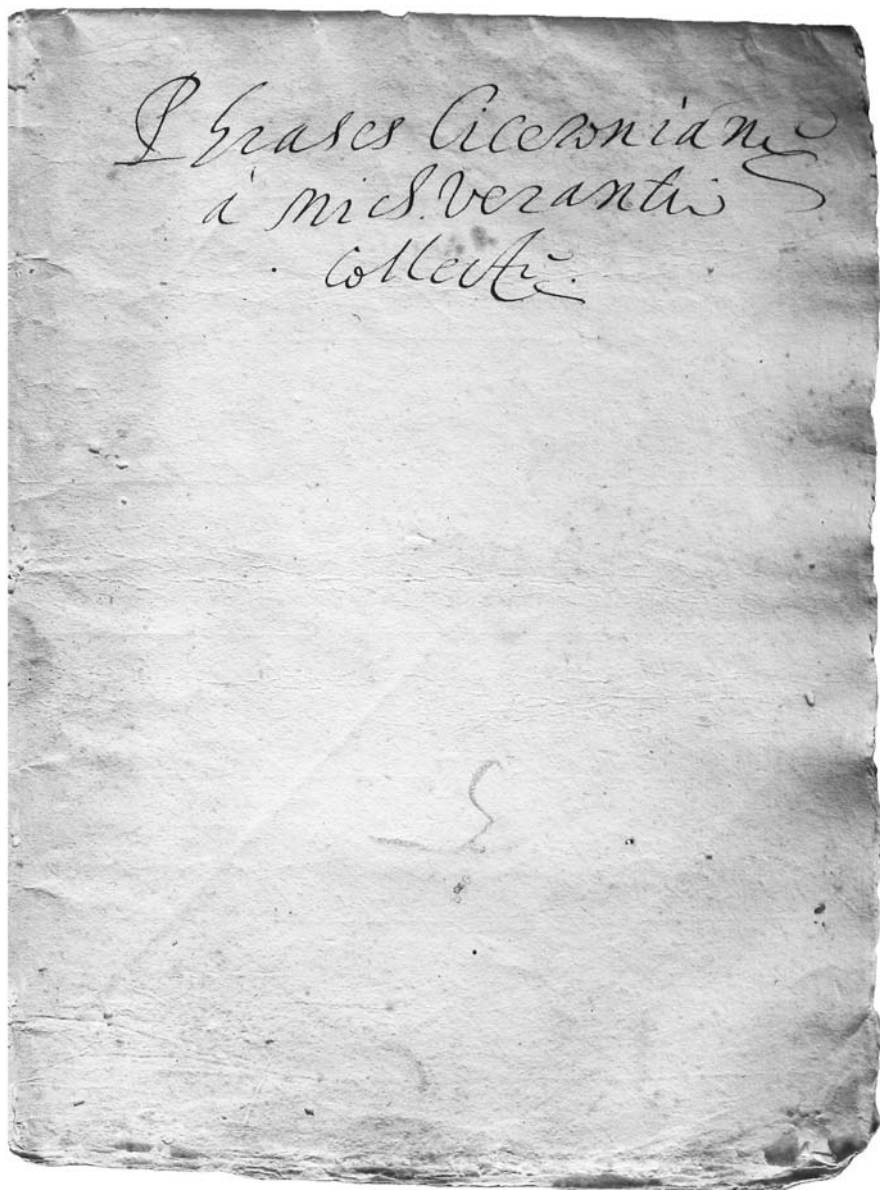
³¹ *Herodiani Historiae de imperio post Marcum, vel de suis temporibus (...)* Angelo Politiano interprete, u: *Angeli Politiani opera*, n. dj. (23, 1553), 333, 334, 380.

³² *Ad Innocentium VIII. pontificem maximum praefatio in Herodiani Historiam e graeco in latinum conversam*, u: *Angeli Politiani opera*, n. dj. (23, 1553), 312.

³³ *Pro oratoribus Florentinorum ad Alfonsum Siciliae regem*, u: *Angeli Politiani opera*, n. dj. (23, 1553), 511.

³⁴ *Raphaelis Volaterrani Commentariorum (...)*, n. dj. (25, 1544), 365b, 375b, 381.

³⁵ Za Rafaelov navod, n. dj. (25, 1544), 365b, da je izreka *Tanta est conditionis humanae dignitas, ut nullum ei bonum nisi summum sit satis* iz Augustinova djela – *Idem [Augustinus] de Sp. et be. [sic]!* – nismo uspjeli pronaći potvrdu u tekstovima mrežnog

Slika 1. Naslov *Phrases Ciceronianae a Mich. Verantio collectae* dopisan rukom Fausta Vrančića na stražnjoj stranici sveščića *Ex Cicerone et aliis quibusdam* Mihovila Vrančića (Državni arhiv u Zadru, Fond Obitelj Draganić Vrančić, HR-DAZD-352-1.2.3, f. 10v)

¶ ¶ Cicerone et alijs quibusdam.

Dabimus sermos istos
¶ mitemus in sermone.
¶ Nondu' conioji debetis.
Non spem, sed officiu' sequimur.
Religimur, no' spem, sed desperatione.
Non satisfacimus tibi, quia similes.
Cui' spem, si in optima, ceterum' aliquid vni.
¶ Meum consiliu' accommodato ad tuu'.
Consuetudo hincurva, callu' in' obdura, Formosus mo.
¶ Quo me' dicitur' cunctura, dicitur.
¶ Nisi ipse' videret iam vniuersis' vni' fructus.
¶ In spem venio.
¶ Non meliora tibi, cu' imp'ia vni, cyp'ilea. de vni' spem.
¶ Nam me' ad dolentiu' prop'iam.
¶ Ubi dicitur: oculu' meu', no' h'etia.
¶ Ammi' p'ndia v'hermiter.
¶ Recurru' sermone.
¶ Quia' dicitur' me' obliquu' in' tua manu est.
¶ Si parv' eos, in' hyl' cal'p'iam.
¶ Parite' me' in' gratia.
¶ Quo vni' prohibetur.
¶ Imp'era tibi: hoc cura.
¶ Peractus no' exp'iam.
¶ Quia' totig'fer' p'raliam tu' videri.
¶ ¶ mitemus in' difficili' modum.
¶ In hanc' camp' m'cur'ia.
¶ Scena vni' totus est.
¶ Accipim' s'ant' male a Cicerone.

Slika 2. Naslovnica sveščića *Ex Cicerone et alijs quibusdam* Mihovila Vrančića (Državni arhiv u Zadru, Fond Obitelj Draganić Vrančić, HR-DAZD-352-1.2.3, f. 1r)

S ciliat a temeris, ideo formaveris armis,
Miq' auter placuit, condidicisse bonis,
Vt te mi' homi iam tudent, et tua pectus
In me damnaret, tot confata tuis.
B albuti' primu', cepit detexere nostra,
Auspitijs p'p'sul, docta v'ima tuis.
V it non tuas g'as, bis sit numeraverat annos,
Sed data sui studijs, tempora parva mis.
Nam postq' maduit, Ludovici sanguine bellus,
Civilis et assis, turcicisq' m'is.
Hinc profugit posthor, praeter Cracovia cepit,
Et calui dactas, m'it' furit'ur deos.
N re puto tuis isthor, frustra consumpsim' annos,
Quis mihi t'os, alijs qua' p'p'ere' ducem.
E t sunt ingenio, qui delictantur in isto,
Nec stant postremo, curram' nostra loco.
Hic tua sim' fatum, aut' nos no' parva putamus,
Et g'is sim' g'omis, v'itiora rubris.
E t si restituat, te n'qua' fata benigni

Slika 3. Stranica iz stihovane poslanice Mihovila Vrančića upućene ujaku Ivanu Staliću 1540. godine (Országos Széchényi Könyvtár, Budimpešta, sign. Quart. Lat. 776, fol. 14v), prema: Gy. Palotás, »Politics and Literature in the Elegies of Michael Verancius in 1528«, CM XXIII (2014), 65

Maxima beneficij loco erit, et quod factum est, cito
est factus.
A diis quotidie aliqđ cumulo tuarū in me curatorū;
nā amoris, ad dūm quinquā, sic potis. rōrō carina
inon superabit.
Et amoris tui, mea amoris subleant.
Forte spero et deprecatione, super dūm.
Ad mihi prestare sales, et pro magisterdūm tua potis,
et pro natura debet.
A ligna pars tua grativ et dignitatis, in me refectio.
Forsitū quiquā inibi videri, magna est, et si sit exiguū.
Postquam ex tua fortuna, videri vna.
Pro maritalibus beneficij, immortalia recipis.
A ut aliqua vintū bonista indūm, heret, aut
frangitur, ita fallitur genū sui est.
Fortunay, in me omni potū, in te vna est.
Succurrit, in vintū meo habendo errare.
In nauisimo fatore, stoniat abupto.
Soluta cura est, quod spero ad habet.
Nā conuictis, ita superabit.
Fors ita vintū in me, in fieri inquit, aliqđ vado?
Benefacta, mēte beata, mēte facta videri.
Bunde dūm.
Vide in Martiana, ita impria; si vides quod
fuerit meo.
Cui sui sumi vintū.
Mandarū Laguen.
Bunde vintū in me.
Forsitū vintū in me.
Crasadit vintū?

Slika 4. Stranica sveščića Ex Cicerone et aliis quibusdam Mihovila Vrančića (Državni arhiv u Zadru, Fond Obitelj Draganić Vrančić, HR-DAZD-352-1.2.3, f. 7v)

fraza iz *Adagia* što će ih u svoju zbirku uvrstiti Vrančić izrijekom poziva i Erazmo. Po jedna je fraza iz Sofoklove *Antigone*, Juvenalovih *Satira* i Plutarhovih *Moralia*, a pet ih je iz Ciceronovih djela – jedna iz *De oratore*, dvije iz *De finibus bonorum et malorum*, a preostale su dvije već kod Cicerona označene kao citati (kod Erazma, dakako, kao »citati citata«). Za prvu, *Benefacta male locata, malefacta arbitrator* [400], Ciceron se (u *De officiis*) poziva na Enija, a frazem *prora et puppis* (što ga u pismu Tironu izrijekom navodi kao grčku poslovicu) u frazariju nalazimo na dva mjesta [123, 411]; Mihovil ga je najprije ekscerpirao iz Ciceronova epistolarija, a potom i iz Erazmove zbirke izreka.

8. Topika i »ključne riječi«

S obzirom na tematiku zapise u Vrančićevu kompendiju, unatoč formalnoj i sadržajnoj heterogenosti, povezuje svojevrstan zajednički duh. Bilo da su podrijetlom iz pisama ili iz historiografije, posrijedi su literarni izričaji i mudre misli koji su se odnosili (i bili primjenjivi) na različite, kako univerzalne tako i partikularne, životne kontekste i situacije – od osobnih doživljaja, osjećaja (časti, domoljublja, odanosti vladaru), raspoloženja i duhovnih stanja, preko međuljudskih (obiteljskih, prijateljskih, zavičajnih...) odnosa, čovječjih vrlina i mana, sve do političkih zbivanja i ratova. Kao glavna gradivna načela korpusa zapisa u frazariju u širem je smislu stoga moguće istaknuti moralno-odgojnu a u užem i didaktičku komponentu autorovih odabira.

Takvu zaključku u prilog govore i rezultati elementarne kvantitativne analize teksta, to jest čestotnosti riječi u spisu.³⁶ Od imenica u frazariju su daleko najzastupljeniji apstraktni pojmovi: *spes* će se javiti devetnaest, *animus* šesnaest, *fortuna* petnaest, *voluntas* devet, *dignitas* osam puta. *Consilium* i *officium* javljaju se po sedam, *natura* i *fides* po šest, *beneficium*, *desiderium*, *gratia* i *opinio* po pet, a *fatum*, *ingenium*, *memoria* i *virtus* po četiri puta.³⁷

9. Predlošci i fraze u frazariju

Samo oko dvije petine (182 od 445) fraza za koje je utvrđena provenijencija u Vrančićevu je spisu (zanemarimo li, dakako, ortografske pojedinosti) zapisano

izdanja Augustinovih sabranih djela – *S. Aurelii Augustini Opera omnia – editio latina* (internet, 15. veljače 2022).

³⁶ Primarna analiza teksta načinjena je pomoću programa *Textalyser*, a dobiveni su rezultati provjereni i korigirani aplikacijom *Online-Utility Text Analyzer*.

³⁷ Usporedbe radi, najzastupljenija imenica koja označava konkretan pojam – *homo*, tj. *homines* – u frazariju se javlja devet puta.

u obliku identičnom onom u ekscerpiranim tekstovima. Gledano po autorima i djelima, *ad litteram* su prenesene 83 od 219 fraza iz Ciceronove epistolarne zbirke, 51 od 84 fraze iz Tacita, 23 od 37 iz Veleja Paterkula i tako dalje. Kada je riječ o ekscerptima iz djela novovjekovnih autora, ti su omjeri, izuzmu li se zapisi preuzeti od Erazma, još niži.

S obzirom na vjernost zapisa predlošcima, za Vrančićev frazarij, dakle, u glavnim crtama vrijedi isto što je za Marulićev *Repertorij* istaknuo Darko Novaković, naime da sastavljač prije svega:

nastoji prenijeti jezgru obavijesti koja mu se u predlošku učinila vrijednom. U najvećem broju slučajeva nije, dakle, riječ o integralnim citatima, nego o adaptacijama, koje redovno uključuju ne samo sažimanje već i različita preoblikovanja,³⁸

odnosno, kada je riječ o najčešćim vrstama adaptacija:

Ponekad je posezao za bezazlenim zahvatima, kakvo su promjena poretka (...) ili premještanje negacije (...); u drugim je zgodama iz konteksta nadomještao izostavljeni subjekt (...); ponekad je ispuštao modifikator iskaza (...). No više od svega volio je sažimati (...).³⁹

Dakako, u mnogim je zapisima Mihovila Vrančića (jednako kao i u Marulićevima) primjetna više no jedna od naznačenih paradigmi prerade predložaka. Bez namjere da ih sve dotaknemo, a kamoli sustavno izložimo, na nasumce odabranim primjerima nastojat ćemo ukazati na leksičke, sintaktičke i stilističke intervencije u kojima se po našem sudu najbolje ogledaju »metode rada« na frazariju, ali jednako tako i svrha toga spisa, odnosno pobude koje su Vrančića navele da ga sastavi.

Najčešći su vid adaptacije sažimanja. Težeći jezgrovitosti, lapidarnosti izričaja, Vrančić često ispuštanjem imena i stilskih ukrasa dekontekstualizira i tako poopćava specifične iskaze. Primjerice, Ciceronovo *omni te, vir optime mihique carissime, Brute, de me metu libero* pretvorit će u *Omni te de me metu libero* [75]. Takvo postupanje s osobnim imenima nije, međutim, opće pravilo. Od devet fraza (iz Cicerona, Cezara, Veleja Paterkula i Tacita) u čijim predlošcima stoji Cezarovo ime, Vrančić ga u svojim zapisima dvaput ispušta, u šest navrata zadržava, a u jednom je slučaju *cognomen* ispušten, a *praenomen*, sudeći po malom početnom slovu, pretvoren u apelativ (*quem ego ructantem et nauseantem conieci in Caesaris Octaviani plagas* postaje *Conieci eum in cesaris plagas* [92]). Dakako, bez vlastitih imena (kao subjekata ili objekata radnje) mnoge od tih fraza – poput

³⁸ D. Novaković, n. dj. (11), 13.

³⁹ D. Novaković, n. dj. (11), 14.

Dat manus Cotta [234] – ne bi bile odviše smislene, a imena je, razumije se, u predmnijevanom uporabnom kontekstu bilo moguće zamijeniti.

Izdvojeni iz svog izvornog konteksta, mnogi su izričaji parafraziranjem pretvarani u samostalnije (zapravo samodostatne) iskaze, nerijetko pritom zadržavajući formu gesla, ideje vodilje ili krilatice. Primjerice, od dvije susljedne Ciceronove misli (iz pisma Varonu) – *secuti enim sumus non spem sed officium, reliquimus autem non officium sed desperationem* – Vrančić kreira dvije zasebne parafraze *Non spem, sed officium sequimur* [4] i *Reliquimus autem non spem sed desperationem* [5].

Zamjenom redosljeda članova i/ili pojedinih riječi smisao fraza se katkad gotovo ne mijenja; Vrančićevo *Quam tetigisse Italiam te videro* [24] u Celijevu izvorniku (kod Cicerona) glasi *quam tetigisse te Italiam audiero*. Frazu pak *magnum theatrum habet ista provincia* iz Ciceronova pisma Siliju u frazariju nalazimo dvaput, najprije ekscerpiranu doslovce [102], a potom kao parafrazu *Magnum theatrum habet hæc dignitas* [435]; u potonjem se slučaju smisao izričaja u cijelosti mijenja.

Ovdje već spomenuti kriterij uporabljivosti u komunikaciji jamačno je ključan razlog brojnosti (ponajprije iz pisama ekscerpiranih) fraza koje, bilo izrijekom ili implicite, uključuju jednog ili dvojicu sugovornika/korespondenata, ali i čestotnosti adaptacija u tom pravcu. Takve adaptacije sastoje se poglavito u interpoliranju sebe ili zamišljenog sugovornika/korespondenta u izričaje koji u svom izvornom kontekstu nisu uključivali dvije osobe (»pošiljatelja« i »primatelja«), a ponekad i u zamjeni subjekta i objekta radnje. Ciceronovo *in quo ego colendo patriam mihi constituerim sanctitatem* postat će *In te colendo patriam mihi constituo sanctitatem* [228], a polazeći od Celijeva (kod Cicerona) *quam velis eum obligare, in tua manu est*, Vrančić zapisuje *Quam velis me obligare, in tua manu est* [18]. U slične primjere variranja treba ubrojiti Plankovu *in dies vero meritorum meorum fieri accessiones*, kod Vrančića *In dies meritorum tuorum fieri accessiones* [51].

U tom je pogledu znakovita i frekvencija osobnih zamjenica (u nominativu ili u kosim padežima) *ego* (49), *tu* (32), *nos* (3) te posvojnih zamjenica *meus* (21), *tuus* (29), *noster* (4), ali i brojnost izričaja u prvom ili drugom licu (jednine ili množine) u kojima subjekt ostaje neizrečen. Vrančić će nerijetko tako postupati i s predlošcima iz neepistolarne građe prerađujući predloške u trećem licu u izričaje u prvom licu (*reducto in castra exercitu aliud sibi consilium capiendum existimavit* > *Michi consilium capiam* [253]).

Primijetiti je još jedno karakteristično svojstvo Vrančićevih adaptacija. U mnogim frazama koje se mogu doimati kao opća mjesta nedvojbeno se ogledaju etički, ali po našem sudu i emotivni prioriteti sastavljača. Primjerice, Sleidanovu *et hanc tam horrendam impietatem atque nequitiam, Christiani nominis tegumento circumuestiant* prenijet će u nešto blažem, ali općenitijem obliku: *Nequitiam christiani nominis tegumento vestiunt* [254]. Najizrazitiji pak primjeri osobno motiviranih adaptacija zacijelo su tri fraze u kojima se javlja lik brata. U dva je slučaja

riječ o parafrazama, to jest preradama predložaka u kojima se brat ne spominje; izričaj *publicae clementiae maximum exemplum* postat će *Fraterne (!) clementie maximum exemplum* [375], a *personam depone Principis, sume grammatici* Vrančić parafrazira kao *Personam depone principis, summe (!) fratris* [430]. U trećem takvom zapisu, prema Klaudijanovim stihovima *propius quam si genuisset amavit / defuncti fratris subolem*, Vrančić je lik brata »oživio«, zapisavši *Propius quam si genuisset amavit fraternam subolem* [227]. Taj je iskaz, naravno, moguće tumačiti »u osobnom ključu«, kao dirljivo svjedočenje o ljubavi Mihovilova brata Antuna prema njegovu sinu, svome nećaku Faustu.

Naposlijetku, (samo) na jednom mjestu nalazimo zapis koji možemo okarakterizirati kao paratekst. Uz frazu, zapravo eufemizam, *Ne molestiam tibi, cum impensa mea, exhibeam* [13] sastavljač je u istom retku dopisao i kratko pojašnjenje na talijanskom jeziku: *ale mie spese*.

Treba napokon ukazati i na fraze u kojima se smisao ispuštanjem ili zamjenom samo jednog ili dvaju slova u jednoj jedinosti riječi katkad neznatno, a katkad posve udaljava od smisla koje su ti izričaji imali u svojim izvornim kontekstima. U dva su takva slučaja [451, 312] možda posrijedi puke pogreške u prepisivanju (glagolski oblici *metiuntur* i *expleuisse* postaju *meiuntur* i *exuisse*). Donekle su slični primjeri i *Vbi delectem oculum meum, non habeo* [15] te *In sua relatus initia est* [288] – parafraze s ishodištima u izričajima *ubi delectem otium meum non habeo* i *in sua resolutus initia*. Nadalje, iskaz *expletur animus iucundissima lectionis voluptate* prerađen je u općenitije *Expletur animus voluntate* [171], a *magnum etiam perdit hostes accessionem sibi fecissent* u *Magnum hostes occasionem sibi fecissent* [60]. Superlativ *desertissima* (*otium omni desertissima regione maius*) u Vrančićevoj frazi glasi *disertissima* – *Ocium omni disertissima regione maius* itd. Posrijedi su uspjelije ili manje uspjele igre riječima, ali tri potonja primjera – naročito posljednji – navode čak na pomisao da neke od fraza koje će uvrstiti u svoj kompendij Mihovil nije zabilježio čitajući, nego slušajući, tj. po diktatu!

U pripisivanju nedosljednosti, pogrešaka, pa i intencionalnih preoblikovanja sastavljaču valja, međutim, biti na oprezu. Neke riječi i izričaje u frazama u kojima se – uspoređujemo li ih s lekcijama u modernim kritičkim izdanjima – isprva nameće zaključak da je Mihovil griješio (ili adaptirao) moguće je, u doslovno istim oblicima, pronaći u tiskanim edicijama njegova doba. Primjerice, u jednom od ekscerpata iz Ciceronovih pisama Vrančić rimsko ime *Fadius* zapisuje kao *Fabius*, što će biti ispravljeno tek u znatno kasnijim izdanjima te epistolarne zbirke.⁴⁰ Štoviše, u nekim šesnaestostoljetnim edicijama nalazimo lekciju u svemu identičnu Vrančićevoj frazi – *Si ociosum Fabium reddideris* [48].⁴¹ Isto vrijedi i za nekoliko zapisa

⁴⁰ Usp. P. White, n. dj. (28), 188 (10).

⁴¹ Usp. *M. Tullii Ciceronis Epistolarum familiarium libri sexdecim* (...), Venetiis: Per Georgium de Rusconibus Mediolanensem, 1508, CLIA; *Le lettere familiari latine di M. Tullio Cicerone, e d'altri autori commentate in lingua volgare toscana da Giouanni Fabrini*

koji se na prvi pogled doimaju kao parafraze ili slobodnije adaptacije predložaka. Tacitovo *unde ira Agrippinae citra ultima stetit* nalazi se, u obliku istom kao kod Vrančića – [unde] *vis Agripinę circa vltima stetit* [326] – još u izdanjima 19. stoljeća⁴² (dakako s razlikama u ortografiji), svima redom zasnovanima na Lipsiusovoj ediciji (tiskanoj 1574. u Antwerpenu),⁴³ a u tek neznatno drukčijoj stilizaciji – *vis Agrippinae citra ultima stetit* – i u baselskom izdanju Tacitovih *Opera omnia* iz 1519.⁴⁴ Lekciju identičnu posljednjospomenutoj nalazimo i u glasovitom izdanju Tacitovih djela što ga je prema tekstu u kodeksu načinjenom oko 1475. godine za kralja Matiju Korvina (kasnije prozvanom *Codex Budensis Rhenani*)⁴⁵ priredio i u Baselu 1533. dao tiskati Beatus Rhenanus.⁴⁶ U svim navedenim primjerima riječ je, razumije se, o raširenima i zacijelo još u starijim rukopisnim predajama duboko ukorijenjenim inačicama. Napokon, ishodište Vrančićeva frazema *Superior sui* [300] zasigurno ne bismo uspjeli raspoznati u Tacitovu danas standardnom tekstu *ut super fortunam crederetur* da nije bilo spomenute Rhenanusove edicije Tacita, u kojoj na tom mjestu stoji *vetus lectio – ut superior sui iam crederetur*.⁴⁷

(...), In Venetia: Appresso gli heredi di Marchio Sessa, 1567, 127b. U prvospomenutoj se ediciji, CCXXb, fraza *Exsilui gaudio* također javlja u obliku identičnom kao kod Vrančića – *Exilui gaudio* [119].

⁴² Primjerice: *C. Cornelii Taciti Opera. Ex recensione Ioh. Augusti Ernesti denuo curavit Ier. Iac. Oberlinus Argentoratensis* (...), t. I, Lipsiae: In libraria Weidmannia, 1801, 613; *C. Cornelii Taciti opera omnia*, Londini: A. J. Valpy, 1821, 1196.

⁴³ *C. Cornelii Taciti Historiarum et Annalium libri qui exstant, Justi Lipsii studio emendati* (...), Antverpiae: Ex officina Christophori Plantini, 1574, 427.

⁴⁴ *P. Cornelii Taciti equitis romani Historia Augusta actionum diurnalium additis quinque libris noviter inventis Andreae Alciati Mediolanensis in eundem annotationes* (...), Basileae: Apud Ioannem Frobenium, 1519, 130.

⁴⁵ *Corvinus Tacitus*, danas u Yale University, Beinecke Library, sign. Beinecke MS 145.

⁴⁶ *P. Cornelii Taciti equitis romani Annalium ab excessu Augusti sicut ipse vocat, sive Historiae Augustae, qui vulgo receptus titulus est, libri sedecim qui supersunt* (...) *recogniti magna fide nec minore iudicio per Beatum Rhenanum* (...), Basileae: In officina Frobeniana, 1533, 155.

⁴⁷ N. dj. (48), 412. Današnji tekst zahvaljujemo Lipsiusovoj emendaciji, zapravo konjekturi, u spomenutoj ediciji iz 1574., n. dj. (45), 202, 689, usvojenoj u svim novijim kritičkim izdanjima. O edicijama Tacita u 16. stoljeću, »zlatnom vijeku« tacitovskih studija, v. Ronald H. Martin, »From Manuscript to Print«, u: *The Cambridge Companion to Tacitus*, ur. A. J. Woodman, Cambridge University Press, 2010, 248–252.

10. Problemi atribuiranja

Identifikacija predložaka nerijetko je bila moguća samo zahvaljujući već spominjanoj ulančanosti zapisa unutar skupina fraza poteklih iz istih djela.⁴⁸ Dio zapisa u frazariju prerađen je, naime, u odnosu na svoje predloške u tolikoj mjeri da se može ustvrditi kako je pročitano sastavljaču bilo tek ishodište, predtekst za vlastite fraze. U prijepornim slučajevima za identifikacije smo se odlučili samo onda kada se za njih uspjelo pronaći uporišta pomnim usporednim promatranjem oba konteksta, kako redosljedna fraza u Vrančićevu spisu, tako i mjestā dvojbenih fraza u djelima iz kojih potječu okolni, pouzdano identificirani ekscerpti.

Ilustracije radi, izričaj *sicut Hercules monstra* kojim započinje Vrančićeva fraza *Sicut Hercules monstra, sic tu egestates nostras conficis* [433] jedno je od općih mjesta humanističkog imaginarija.⁴⁹ Za temu naše rasprave važnom se, dakako s obzirom na kontekst u frazariju, doima činjenica da su Herkulom, zbog njegovih filoloških zasluga, suvremenici i prijatelji nazivali, pa i oslovljavali, Angela Poliziana. U Polizianovim *Opera omnia* (odakle potječe 15 zapisa u frazariju) ne nalazimo, doduše, izravna predložka Vrančićevoj frazi, no motiv Herkula i »čudovištā« u toj se zbirci javlja u pismu Ermolaa Barbara upućenom Picu Mirandoli,⁵⁰ uvrštenom u epistolarij između dvaju drugih pisama iz kojih potječu dva neprijeporno identificirana (»doslovna«) ekscerpta koji spomenutoj frazi u frazariju neposredno prethode, odnosno slijede.

U dvojbama oko podrijetla fraza za koje takvih kontekstualnih uporišta nije bilo, odlučili smo se za konzervativan pristup: slijedeći načelo *testis unus testis nullus*, odbacili smo atribucije u kojima bi »problematične« fraze bile jedine potvrde ekscerpiranja iz tekstova koji u frazariju inače nisu zastupljeni. Primjerice, frazu *In sinu gaudere* [216] nalazimo doslovce kod Seneke (*Pisma Luciliju*)⁵¹ i kod Cicerona (*Rasprave u Tuskulu*),⁵² ali njezin neposredni kontekst u frazariju upućuje na Plinija Starijeg; zapisana je između dvaju ekscerpata za

⁴⁸ Predložak za frazu *Maiorem in modum peto a te* [103] moglo je, primjerice, biti bilo koje od petnaestak mjesta na kojima se ona javlja u *Epistulae ad familiares*, no kontekst u frazariju kazuje da ju je Vrančić ekscerpirao iz Ciceronova pisma Siliju (Cic. *Fam.* 13.65.1).

⁴⁹ Primjera radi, riječima *Ut Hercules labore et aerumnis monstra varii generis edomuit* započinjao je natpis ispod reljefa s prikazom Herkula kako ubija Hidru, načinjenog prigodom posjeta cara Karla V. Firenci 1536, kako u svojim *Životopisima umjetnika* bilježi Giorgio Vasari.

⁵⁰ *sentēs alunt et monstra, quibus tollendis non vnus Hercules sit satis* (Polit. *Epist.* [Hermolaus Barbarus Patriarcha Aquileiensis Pico Mirandulæ], 194).

⁵¹ *Invidiam effugies, si te non ingesseris oculis, si bona tua non iactaveris, si scieris in sinu gaudere* (Sen. *Luc.* 105.3).

⁵² *maxime verum sit ad corpus omnia referre sapientem sive, ut honestius dicam, nihil facere nisi quod expediat, sive omnia referre ad utilitatem suam, quoniam haec plausibilia non sunt, ut in sinu gaudeant, gloriose loqui desinant* (Cic. *Tusc.* 3.51).

koje nije nimalo prijeporno da potječu iz njegova *Prirodoslovlja* (*Interiore gaudio interpretatus est i Proceres gulę narrant*). Sve sastavnice fraze *in sinu gaudere* nalazimo kod Plinija u jednoj rečenici 6. poglavlja 9. knjige, ali ondje – budući da se pojam *sinus* ne rabi u prenesenom značenju – zapravo nije riječ o frazi.⁵³ Drugim riječima, Vrančićeva fraza *In sinu gaudere* po našem sudu nije ekscerpirana ni iz Seneke, ni iz Cicerona, ni iz Plinija; posrijedi je »učena« asocijacija potaknuta neposredno prije nje zapisanom Plinijevom frazom.

11. Fraze »bez predložaka«

Kao što je već istaknuto, za dvanaest (ili oko 3 %) fraza u kompendiju nije nam pošlo za rukom utvrditi provenijenciju. Sve se nalaze u posljednjoj trećini spisa; polovica ih je interpolirana unutar podrijetlom homogenih nizova fraza,⁵⁴ a polovica između takvih skupina.⁵⁵

Većina Vrančićevih fraza »bez predložaka« sadržajem se i smislom gotovo neprimjetno uklapa u korpus zapisa u frazariju. To vrijedi za retorički izričaj *Magno me negotio exoneravit* [224], obraćanja zamišljenom sugovorniku biranim riječima (*Fatum meum in melius conuertisti* [225], *Domus tuę voce dicam* [289] i *Patiare expugnari pietatem tuam in hoc pio opere* [442]) te dvije fraze što ih možemo okarakterizirati kao mudre savjete (*Si incolumem conseruasti, egrotum non negligas, quod esset impietatis* [383] i *Parum sit tibi in alienos esse liberalem nisi hic et in tuos* [441]). Dva zapisa, nadalje, imaju oblik poslovice (*Qui nihil agit, nihil est* [426] i *Non est inuidiosus fauor in suos* [443]). Iskaz donekle sličan prvospomenutom – *mihi enim qui nihil agit esse omnino non videtur* – pronalazimo u Ciceronovoj *De natura deorum*,⁵⁶ no pomisli da Vrančić na tom mjestu parafrazira

⁵³ [*ballaenae*] *in quodam sinu placido et capaci, mire gaudentes ibi parere*. (Plin. *Nat.* 9.6).

⁵⁴ *Domus tuę voce dicam* [289] (unutar skupine fraza prema Veleju); *Si incolumem conseruasti, egrotum non negligas, quod esset impietatis* [383] (unutar skupine fraza iz Campanovih pisama); *Qui nihil agit, nihil est* [426] (unutar skupine fraza iz Pisama Plinija Mlađeg); *Parum sit tibi in alienos esse liberalem nisi hic et in tuos* [441], *Patiare expugnari pietatem tuam in hoc pio opere* [442] i *Non est inuidiosus fauor in suos* [443] (unutar skupine fraza iz Polizianovih *Opera omnia*).

⁵⁵ Fraze *Magno me negotio exoneravit* [224] i *Fatum meum in melius conuertisti* [225] nalaze se između skupina fraza iz Plinijeva *Prirodoslovlja* i Klaudijanovih *Carmina*; fraze *Num cornicis ętatem superabo?* [398] i *Fons ille abundans in me, num sitire incipiet aliquando?* [399] između skupina ekscerpata iz Pseudo-Kvintilijana i Erazma; fraza *Vno die senescere* [413] između skupina ekscerpata iz Erazma i Raffaelea Maffeija; fraza *Impetret a patruo quod a patre non potest* [439] između skupina ekscerpata iz *Epistulae ad familiares* i Polizianovih *Opera omnia*.

⁵⁶ Cic. *Nat. D.* 2.44.

Cicerona proturječe dvije okolnosti: u prvom redu činjenica da bi to u frazariju bio jedini zapis s predloškom iz tog teksta, a potom i posve specifičan kontekst u kojem se Ciceronove riječi javljaju u izvorniku – u filozofskoj raspravi o naravi božanske prisutnosti. Najplauzibilnijim se, stoga, čini zaključak da je posrijedi latinska inačica bezvremenske poslovice (*Tko ništa ne radi, ništa i ne vrijedi*).

Podsjećajući na *caveat* proizašao iz metodologije našeg istraživanja, to jest na kvalitativni raskorak između mrežnih resursa s kritički priređenim tekstovima antičkih autora na jednoj te s ne toliko pouzdanim faksimilima tiskanih edicija 15. i 16. stoljeća na drugoj strani, treba računati s mogućnošću da neke od fraza čije (hipotetske) predloške nismo uspjeli pronaći potječu upravo iz novovjekovnih djela, možda iz popularnih edicija derivativne naravi, to jest kompendija svekolikog znanja – poput već spominjanih *Komentara* Rafaela iz Volterre ili pak djela *Theatrum vitae humanae* bazelskog humanista Theodora Zwingera, za koje se igrom slučaja zna da ga je Mihovil Vrančić posjedovao.⁵⁷

Ipak, teško je otići se dojmu da je barem nekoliko zapisa u frazariju plod Mihovilove invencije. U tom je pogledu poglavito intrigantna fraza *Num cornicis etatem superabo?* [398]. Čovjekova je zavist prema vranama, vrsti ptica za koje se držalo da mogu poživjeti i šezdeset godina, jedno od općih mjesta grčko-rimske literature,⁵⁸ pa će mnoge citate o vranama iz djela starih pisaca donijeti i Erazmo.⁵⁹ Premda sintagma *cornicis aetas* doista zvuči »erazmovski«, u njegovim je *Adagia*, međutim, ne pronalazimo. Taj se frazem, međutim, javlja dvaput (jednom čak u svezi s glagolom *superare*) u tekstovima Franje Trankvila Andreisa – *Govoru o pohvalama govorništva* i dijalogu *Treba li filozofirati*.⁶⁰ Ipak, mišljenja smo da

⁵⁷ D. Novaković, n. dj. (11), 170.

⁵⁸ Možda najpoznatiji je primjer koji nalazimo kod Cicerona. U *Raspravama u Tuskulu* Ciceron bilježi anegdodu o tome da je Teofrast na umoru optužio prirodu što je podarila dug život jelenima i vranama, kojima to ništa ne znači, za razliku od ljudi kojima je dala živjeti kraće: *Theophrastus autem moriens accusasse naturam dicitur, quod cervis et cornicibus vitam diuturnam, quorum id nihil interesset, hominibus, quorum maxime interfuisset, tam exiguam vitam dedisset* (Cic. *Tusc.* 3.69).

⁵⁹ *Io. Frobenius studiosis omnibus (...) Erasmi Roterodami Proverbiorum chiliadas (...)*, Basileae, Ex accuratissima officina Frobeniana, 1515, 161 (s. v. *Cornicibus vivacior*): *Eodem pertinet, quod philosophus ille moriens cornicibus invidisse legitur longaevitatem, quam natura negasset homini*.

⁶⁰ *Oratio De laudibus eloquentiae Auctore Tranquillo Parthenio Andronico Dalmata in Gymnasio Lipsensi pronunciata*, Lipsiae: Ex officina Melchioris Lottheri, 1518.: *Caeterum cupiditate ruimus in omne nephas, in nostram inquam perniciem sine lege ruimus, ac si uiueremus Cornicis aetatem aut Sibyllinos attingeremus annos*. Navedeno prema *Oratio de laudibus eloquentiae auctore Tranquillo Parthenio Andronico (...), versio electronica*, ed. Neven Jovanović, CroALa (internet, 16. veljače 2022). *Tranquilli Andronici Dalmatae Dialogus Philosophandumne sit*, Cracoviae: Ex officina Hieronymi Viectoris, 1545: *Nam vnus hominis memoria tot res tam diuersas complecti non potest, si vel cornicis aetatem*

u Mihovilovu frazariju nije riječ o ekscerptu iz teksta bliskog prijatelja, nego o »autorskoj« preradbi toposa o dugovječnosti vranā, pri čemu nije naodmet podsjetiti da je hrvatski apelativ te ptičje vrste u korišćenu imena roda Vrančić.⁶¹

Napokon, jedan od posljednjih zapisa u spisu odnosi se, kako se čini, na specifičan, dobro nam poznat obiteljski kontekst; fraza *Impetret a patruo quod a patre non potest* [439] kao da epitomizira Faustovu poziciju između oca Mihovila i strica Antuna.

12. Vrančićev frazarij – zbirka općih mjestā

Prije no što se upustimo u domišljanja o neposrednom povodu i vremenu sastavljanja frazarija, valja, posežući opet za usporedbom s Marulićevim *Repertorijem*, ponoviti da je riječ o spisu koji je također nastao s posve specifičnom praktičnom svrhom. Premda zaključak Darka Novakovića – da je *Repertorij* »najlakše razumjeti kao čvrsto pomagalo na koje se [Marulić] oslanjao u pisanju, kao argumentacijski rudnik iz kojega je po volji mogao crpsti sastavljajući različite tekstove«⁶² – svakako, *mutatis mutandis*, vrijedi i za Vrančićev frazarij, razlike u specifičnim motivacijama dvojice sastavljača su više nego bjelodane. One se ogledaju već u odabiru djela i autora iz kojih su fraze ekscerpirane. Osim Marca Antonija Sabellica, kod Marulića ne nalazimo izvatke iz tekstova njegovih suvremenika, dočim u Vrančićevu spisu nema izvadaka iz filozofskih djela, Biblije ili tekstova kršćanskih pisaca.

U fokusu su Šibenčanina, naime, u prvom redu tekstovi najglasovitijih rimsko-antičkih epistolografa i historiografa te nekoliko djela novovjekovnih, također glasovitih, humanista, Vrančićevih prethodnika i suvremenika, drugim riječima: kanonski tekstovi (svjetovne) humanističke naobrazbe. U oba kompandija, doduše, susrećemo izvatke »iz Cicerona«, ali iz tekstova koji pripadaju posve različitim segmentima njegova opusa. Dok su Marulićevi iz filozofskih djela (*O krajnostima dobra i zla*, *O prijateljstvu*, *Rasprave u Tuskulu*), svi Vrančićevi ekscerpti redom potječu iz epistolarija. Zapravo, uz Plinijevo *Prirodoslovlje*, zacijelo

superaret. Navedeno prema *Dialogus philosophandum sit, versio electronica*, ed. Neven Jovanović, CroALa (internet, 16. veljače 2022).

⁶¹ Za pokušaj da se u imenu Antonius Cornicinus (kojim je potpisan jedan od dvojice autora posvetnih epigrama u najstarijem rukopisu *Logike* Fausta Vrančića) prepozna Antun Vrančić v. Danko Zelić, »*Logica suis ipsius instrumentis formata auctore Foelice Vero Siceno – editio princeps* autografa *Logike* Fausta Vrančića u Državnom arhivu u Zadru«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 43, 1 (2017), 301–362, 305–306.

⁶² D. Novaković, n. dj. (11), 12.

nemimoilazno kao riznicu svekolikog znanja antičkog svijeta, samo je još jedno djelo zastupljeno u obje zbirke – Pseudo-Kvintilijanove *Declamationes maiores*.⁶³

Dakako, pri takvim se usporedbama dviju zbirki nikako ne smije smetnuti s uma generacijski, ali i profesionalni »jaz« između Splićanina i Šibenčanina. Premda im datume i mjesta rođenja i smrti dijeli samo pedesetak godina, odnosno sedamdesetak kilometara, Mihovil Vrančić svoj je životni vijek proživio krećući se u znatno većem i, u odnosu na Marulićev, knjigama nemjerljivo napučenijem svijetu. Pisanje književnih tekstova je, k tomu, Maruliću bilo životni poziv, a Vrančiću aktivnost kojom se – barem kako se donedavno vjerovalo – u kasnijem dijelu života bavio samo u dokolici.⁶⁴ Usuprot Marulićevoj pretežitoj zaokupljenosti vjerskim, moralno-didaktičkim, teološkim i metafizičkim temama, Vrančićeve se pobude za sastavljanje frazarija doimaju posve ovozemaljskima.

13. Sabiranje fragmenata, elaboriranje fraza i sastavljanje frazarija – kada i gdje?

O vremenu u kojem je Mihovil Vrančić započeo eskcerpirati literarne fragmente koje će naposljetku čistopisom prepisati u zaseban sveščić može se samo nagađati. Po svoj prilici, sabiranje fragmenata i sastavljanje frazarija bili su dva odjelita procesa, pri čemu adaptiranje predložaka, odnosno elaboriranje fraza, nije nužno moralo biti vezano za ikoji od ta dva stupnja rada.

O procesu sabiranja koji kod Marulića, kako su pokazali istraživači *Repertorija*, možemo pratiti tijekom niza godina, gotovo »iz dana u dan«,⁶⁵ kod Vrančića svjedoči samo konačan rezultat. Ipak, pomisao da bi se Vrančić na eskcerpiranje fraza za svoj kompendij bio dao u poznijem životnom razdoblju čini se malo vjerojatnom. Stoga, koliko god za to nije moguće ponuditi čvršće argumente, držimo da je građu za svoj frazarij Mihovil Vrančić započeo sabirati u mladosti, možda još u svojim školskim danima, u Krakovu i Beču, krajem trećeg i početkom četvrtog desetljeća 16. stoljeća.

Mogućnost da je pritom posezao za rukom pisanim izvornicima ne može se, dakako, kategorički odbaciti, ali glavninu tekstova iz kojih potječu izvadci u kompendiju sastavljač je zacijelo čitao u tiskanim izdanjima. Ustanoviti kojim

⁶³ Za Marulića: D. Novaković, n. dj. (11), 23.

⁶⁴ S obzirom na dosadašnje spoznaje, pa i tradicionalni narativ o Mihovilu Vrančiću kao nadarenom literatu koji u posljednjim desetljećima života, otkako je (1549.) napustio Zapoljin dvor, nije pisao doli pisma bratu Antunu, valja uputiti na rezultate recentnih istraživanja Gy. Palotása. Vrančićevu molitvu *Moderni temporis oratio ad Deum* Gy. Palotás, n. dj. (7, 2018), 319–321, datira između 1565. i 1568., a pjesmu *Michael Verancius, in parentis sui imaginem*, n. dj., 322, potkraj 1570. ili u početak 1571.

⁶⁵ D. Novaković, n. dj. (11), 20–22.

se točno edicijama služio ne doima se, međutim, s obzirom na raspoložive pokazatelje, realistično postavljenim ciljem. Gotovo svi tekstovi antičkih pisaca zastupljenih u frazariju postali su, naime, široko dostupni tiskom još u posljednjim desetljećima 15. stoljeća. Isto vrijedi i za postumno tiskana djela dvojice »klasičara« humanizma *Quattrocenta*, Giovannija Antonija Campana i Angela Poliziana.⁶⁶ *Komentari* Raffaelea Maffei, nazvani »autentičnim spomenikom humanističke enciklopedistike«,⁶⁷ objavljeni su u Rimu 1506, a *Rimsku povijest* Veleja Paterkula iz zaborava je izvukao Beatus Rhenanus; pronašavši rukopis tog djela 1515. godine u opatiji Murbach u Alzasu, priredio je i pet godina kasnije dao tiskati *editio princeps* (u Baselu, 1520).⁶⁸ Kada je riječ o Erazmovim *Adagijama* – djelu koje je za života svoga autora dodavanjem novih poglavlja postupno bivalo sve dulje⁶⁹ – dvije se »najmlađe« [408, 409] od trinaest izreka otamo uvrštenih u frazarij pojavljuju već u baselskom izdanju iz 1515.⁷⁰ Najrelevantnijim kronološkim uporištem ostaje, stoga, datum objavljivanja najmlađeg u nizu djela iz kojih potječu identificirani predlošci Vrančićevih fraza: *De statu religionis et reipublicae Carolo Quinto caesare commentarii* Johanna Sleidana otisnuto je (u Strasbourgu) 1555. Ta godina možda je gornja granica vremenskog raspona sabiranja fragmenata, ali neprijeporno i čvrst *terminus post quem* za nastanak frazarija.

Činjenica da u frazariju nalazimo izvratke iz *Komentara*, tj. *Povijesti reformacije* Johanna Sleidana nije samo od prvorazredne kronološke (za dataciju frazarija) nego i kulturološke važnosti. Posrijedi je, naime, potvrda o tomu da je Mihovil Vrančić bio ne samo u dodiru s najaktualnijom historiografskom

⁶⁶ Campanova u Rimu 1495, a Polizianova u Veneciji, *in aedibus Aldi*, 1498., v. bilj. 23 i 24.

⁶⁷ Stefano Benedetti, »Maffei, Raffaele«, *Dizionario biografico degli italiani* (internet, 17. veljače 2022). Maffeijevi će *Komentari* ubrzo doživjeti sveeuropski uspjeh – o čemu svjedoče pariško (1511), baselsko (1530) i lyonsko (1552) izdanje i njihove brojne ponovljene naklade – te sve do 17. stoljeća ostati najvećim repertorijem svekolikog ljudskog znanja.

⁶⁸ *P. Vellei Paterculi Historiae Romanae duo volumina (...) per Beatum Rhenanum Selestadiensem ab interitu utcunq̄ue uindicata*, Basileae: In aedibus Ioannis Frobenii, 1520.

⁶⁹ U prvom (pariškome) izdanju *Adagija*, iz 1500, tiskano je 818, u mletačkome iz 1508. 3.260, a u baselskom izdanju 1515. godine 3.400 izreka; u posljednjoj ediciji publiciranoj za autorova života (u Baselu, 1536.) broj će im doseći 4.151, v. Margaret Mann Phillips, *Erasmus on His Times. A Shortened Version of the »Adages« of Erasmus*, Cambridge University Press, Cambridge, 1967, vii–viii; John N. Grant, »Erasmus' Adages«, u: *Prolegomena to the Adages* [Adagiorum Collectanea, Indexes to Erasmus' Adages, 30], University of Toronto Press, Toronto, 2017, 27–28.

⁷⁰ *Io. Frobenius studiosis omnibus (...) Erasmi Roterodami Proverbiorum chiliadas (...)*, Basileae: Ex accuratissima officina Frobeniana, 1515, 625 [3357] *Cochleae vita* i [3358] *Bello parta*.

produkcijom svoga doba,⁷¹ nego i s djelom protestantskog, službenom katolicizmu neprihvatljivoga pisca, proskribiranog od samog vrha crkvene hijerarhije.⁷² To je ujedno i jedino ekscerpirano djelo koje nije dio humanističkog književnog kanona.

Naposljetku, kao što je iz inventara Marulićeve ostavštine bjelodano da *Repertorij* nije bio jedini takav njegov kompendij,⁷³ posve je izvjesno da ni fraze sabrane u Vrančićevu spisu *Ex Cicerone et aliis quibusdam* nisu *summa* sastavljačeva čitateljskog iskustva, nego svjedočanstvo o tek jednom njegovom užem, tematski jasno omeđenom segmentu.

14. Povod nastanka frazarija: *ad usum discipuli, ad expoliendum stilum*

Uobličujući svoj spis, Mihovil Vrančić bio je neprijeporno vođen kriterijem »funkcionalnosti«, to jest predmnijevane uporabljivosti sakupljenih izričaja, i to ponajprije kako bi poslužili kod pisanja u dvama proznim žanrovima kojima pripadaju gotovo sva ekscerpirana djela, epistolografiji i historiografiji, te eventualno i kod pisanja govora, odnosno retoričkih tekstova. Stoga se, kada je riječ o motivaciji i neposrednom povodu za sastavljanje toga kompendija, kao najlogičnija nameće pomisao da je frazarij Mihovila Vrančića načinjen *ad usum discipuli*, to jest kao očev prilog školovanju sina Fausta.⁷⁴

Rođen 1551. godine, Faust je Vrančić prve poduke primio u rodnom Šibeniku, da bi se u dobi od svega osam godina otputio u Požun, a njegova je izobrazba tijekom sljedećih desetak godina, do odlaska na studij u Padovu 1568, bila povjerenjena privatnim učiteljima koje je angažirao stric Antun.⁷⁵ Podsjećajući na to da je *terminus post quem* nastanka frazarija 1555, po našem je sudu najizglednija da se Mihovil rada na sastavljanju frazarija prihvatio upravo u prvim godinama

⁷¹ Usp. D. Novaković, n. dj. (1), 170.

⁷² Djelo Johanna Sleidana (1506, Schleiden – 1556, Strasbourg) – u kasnijim edicijama naslovljavano jednostavno *Historia reformationis* – još se i danas drži najvjerodostojnijim historiografskim svjedočanstvom o postanku i širenju pokreta Reformacije. Zbog svoje objektivnosti autor je bio cijenjen i među katolicima i među protestantima, ali istodobno i gorljivo napadan od obiju skupina. Sleidanovo će se ime, razumljivo, naći u svim popisima katolicima zabranjenih knjiga, počevši od rimskog (Paulinskog) indeksa iz 1559, prvog objavljenog pod papinskim autoritetom i imenom, i to u rubrici *Auctores quorum libri et scripta omnia prohibentur*. U Tridentskom indeksu (1564) Sleidan je među hereticima »prve klase«, u kategoriji u koju je, usput rečeno, uvršten i Erazmo.

⁷³ Usp. D. Novaković, n. dj. (11), 12.

⁷⁴ D. Novaković, n. dj. (1), 174.

⁷⁵ D. Novaković, *Sentimentalni odgoj. Antun i Faust Vrančić*, Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«, Šibenik, 1995, 9–12. Usp. Iva Kurelac, »Vrančić, Faust«, *Hrvatski biografski leksikon*, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 2019. (internet, 15. veljače 2022).

sinovljeva studija u Padovi, 1568. ili 1569, ujedno i posljednjim godinama svoga života.⁷⁶ Na to neizravno upućuje i navod u posljednjem pismu što ga je Mihovil potkraj 1569. iz Šibenika uputio Faustu u Padovu. Javljaajući sinu da mu šalje knjige koje je zatražio – *Theatrum vitae humanae*, to jest ovdje već spomenuto djelo Th. Zwingera, i »dvosveščanog Kvintilijana« – otac je izrijeком ustvrdio kako će mu one pomoći da »izbrusi stil«.

Ako je naša hipoteza točna, otkriće Mihovilova spisa *Ex Cicerone et aliis quibusdam* na stanoviti je način anticipirao Darko Novaković, ustvrdivši da »raznovrsnost i discipliniranost stilskoga ornata« u (izuzmemo li pisma) najstarijem sačuvanom Faustovu proznom tekstu – fragmentu protuturskog govora sastavljenom 1572. – »upućuje na to da je mladić dugo i pomno iščitavao Cicerona.«⁷⁷

* * *

Važnost frazarija Mihovila Vrančića proizlazi ponajprije iz činjenice da je posrijedi jedino za sada poznato djelo svoje vrste u korpusu tekstova hrvatskoga ranonovovjekovnog latinizma, donekle usporedivo, i to tek uvjetno, samo sa znatno monumentalnijim *Repertorijem* Marka Marulića. Zamišljena kao frazeološko pomagalo, Vrančićeva zbirka dragocjena je, k tomu, i kao izravno svjedočanstvo o jednom specifičnom segmentu filološkog rada šesnaestostoljetnih humanista-literata. Naposljetku, uz dva pisma poslana iz Šibenika sinu Faustu u Padovu 1569. godine,⁷⁸ frazarij Mihovila Vrančića jedini je dokument iz njegovoga pera koji se sačuvao u domovini.⁷⁹

⁷⁶ *Terminus ante quem* nastanka frazarija jest, dakako, datum Mihovilove smrti, nažalost poblizhe nepoznat – negdje između kraja 1569. i početka 1571., v. bilj. 7.

⁷⁷ D. Novaković, n. dj. (1), 170.

⁷⁸ I. Kosić, n. dj. (5), 219; D. Novaković, n. dj. (1), 169–171.

⁷⁹ U zadarskoj je skupini arhivalija uz Mihovila Vrančića vezan samo još jedan dokument, poslovne naravi; posrijedi je pismo koje mu je iz Rijeke 1569. uputio Bartolomej Diotalevi (sign. HR-DAZD-352-1.2.2.). Usput budi rečeno, u tom fondu nema ni tobožnjeg Erazmova pisma Antunu Vrančiću za koje je Fortis – Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, I, Venezia: Presso Alvise Milocco, 1774, 139 – ustvrdio da ga je vidio kod *contea* Francesca Draganić-Vrančića. To znači da i dalje stoji zaključak B. Lučina, n. dj. (2), 172–173, o tome da dokaza o Antunovu poznanstvu ili korespondenciji s Erazmom nema.